

Zeznania świadków a pewność moralna sędziego w sprawach o nieważność małżeństwa

Wydanie wyroku poprzedzone jest osiągnięciem pewności moralnej przez każdego z sędziów trybunału, do której to sędzia dochodzi poprzez analizę akt sprawy. Wśród tego materiału oprócz zeznań procesujących się stron, różnych dokumentów i opinii biegłych znajdują się także zeznania świadków. Zgodnie z kan. 1547 KPK: „dowód ze świadków dopuszcza się we wszystkich sprawach, pod kierownictwem sędziego”. Skłania to do założenia, że w większości spraw procesowych ich udział staje się niezbędny. Dlatego też m.in. na podstawie zeznań świadków trybunał ma orzec na końcu procesu, po czyjej stronie jest prawda.

Dlatego prawodawca wprowadza wspomniane pojęcie *moralis certitudo* – pewności moralnej, którą winien osiągnąć każdy sędzia w momencie podejmowania decyzji na podstawie zebranego materiału dowodowego – a więc zgromadzonych środków dowodowych, wśród których są zeznania świadków. Trudnością może się okazać nie tylko sama ocena złożonych zeznań, ale ich prawdziwość, a więc zgodność ze stanem faktycznym. Pomocą w podejmowaniu tej decyzji jest m.in. psychologia, która zajmuje się badaniem reakcji ludzi w różnych sytuacjach, także w sytuacji, kiedy są im zadawane pytania. Zachowanie człowieka w relacjach interpersonalnych, w tym także „mowa ciała”, a więc komunikacja niewerbalna, zachowanie się człowieka w kontakcie z przedstawicielem Kościoła, który został wyznaczony do przesłuchania świadka – może z jednej strony pomóc sędziemu w ocenie materiału dowodowego, z drugiej strony zbyt mała wiedza z zakresu podstaw psychologii może skutkować przeoczeniem jasnych komunikatów wynikających z zachowania świadka.

1. Zbieranie materiału dowodowego w sprawie

W literaturze prawniczej zwraca się uwagę na wieloznaczność słowa „dowód”. Może ono oznaczać zarówno środek dowodowy, jak i czynność zmierzającą do wykazania prawdziwości jakiegoś twierdzenia oraz oznaczenie wyniku postępowania. Jednocześnie tym samym słowem opisuje się określone zachowanie strony procesowej, gdy przytacza ona fakty mające za zadanie poprzeć jej twierdzenie¹. Jednym z dowodów zbieranych w czasie postępowania procesowego są zeznania świadków. W postępowaniu sądowym przesłuchanie świadka pozwala na uzyskanie informacji potrzebnych do wykrycia prawdy materialnej o osobach, miejscach, zjawiskach, zdarzeniach, faktach czy stosunkach, w tym takich danych, które są całkowicie nowe dla przesłuchującego². Aby lepiej zrozumieć istotę środka dowodowego, jakim jest świadek, z pomocą przychodzi prawodawca państwowy. Należy pamiętać, że ustawy państwowe mogą znaleźć zastosowanie na forum prawa kanonicznego tylko z zastosowaniem tzw. kanonizacji ustaw państwowych.

Zgodnie z kan. 22 KPK ustawy państwowe, do których odsyła prawo kościelne, należy zachować z tymi samymi skutkami w prawie kanonicznym, o ile nie są przeciwne prawu Bożemu i o ile prawo kanoniczne czego innego nie zastrzega. Należy tutaj zwrócić uwagę, na ile można pewne elementy z prawa powszechnego można przenieść na grunt prawa kanonicznego. Mowa tutaj o tzw. kanonizacji ustaw państwowych. Wiadomą rzeczą jest, że są pewne granice tejże kanonizacji ustawy państwowej, a mianowicie, że nie mogą być one sprzeczne z prawem Bożym lub innymi przepisami prawa kanonicznego³. Warto też pamiętać, że interpretując ustawę państwową, należy to zrobić zgodnie z zasadami właściwymi dla systemu prawa kanonicznego, ponieważ normy te w prawie kanonicznym winny być zachowane „z tymi samymi skutkami” co w systemie prawa, z którego się wywodzą. Dokonując zatem ich interpretacji, należy odwołać się do zasad obowiązujących w tym systemie prawa, z którego zostały zaczerpnięte. Podczas tego delikatnego zabiegu sędziego trybunału kościelnego, dokonując interpretacji, winien postępować zgodnie z duchem porządku prawnego obowiązującego w Ko-

¹ Por. A. Brzemia-Bonarek, *Dopuszczalność dowodów zdobytych w sposób niegodziwy w kanonicznym procesie o nieważność małżeństwa*, Katowice 2007, s. 33n.

² B. Wojciechowski, *Analiza i ocena zeznań świadków*, Sopot 2016, s. 17.

³ Por. H. Jagodziński, *Kanonizacja prawa cywilnego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 3 (2004), s. 357n.

ściele, działając ze swobodą, co oznacza, iż nie należy twierdzić, że sędzia „nie może wyjść nigdy poza ramy prawa cywilnego”⁴.

Prawodawca państwowy poprzez poszczególne ustawy wskazuje, co rozumie przez słowo „dowód”. Jednym z takich miejsc, gdzie prawodawca określa pojęcie „dowód”, jest kodeks postępowania administracyjnego. Wskazuje w nim, co prawo państwowe uznaje za środek dowodowy, oraz że katalog środków dowodowych dla prawa państwowego jest otwarty. Art. 75 §1 kodeksu postępowania administracyjnego z dnia 14 czerwca 1960 r.⁵ stanowi: „jako dowód należy dopuścić wszystko, co może się przyczynić do wyjaśnienia sprawy, a nie jest sprzeczne z prawem. W szczególności dowodem mogą być dokumenty, zeznania świadków, opinie biegłych oraz oględziny”⁶. Artykuł 75 KPA posługuje się pojęciem „dowód” w znaczeniu środka dowodowego, czyli takiego środka, który umożliwia przekonanie się o istnieniu lub nieistnieniu faktów, a przez to o prawdziwości lub nieprawdziwości twierdzeń o tych faktach. Środki dowodowe stanowią zatem źródła informacji, na których oparty jest proces dowodzenia. Katalog zawarty w tym paragrafie art. 75 KPA jest katalogiem otwartym, o czym ma świadczyć użyte sformułowanie „a zwłaszcza”. Taka konstrukcja katalogu środków dowodowych jest jednym z przejawów realizacji zasady prawdy obiektywnej, która nakłada na organ administracji publicznej obowiązek dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego sprawy⁷.

Przedmiotem dowodu zgodnie z kodeksem postępowania cywilnego⁸ są fakty mające istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy (zob. art. 227 KPC)⁹. Kodeks postępowania cywilnego wprowadza jeszcze inną ważną rzecz. Zgodnie z art. 228 KPC: fakty powszechnie znane nie wymagają dowodu.

4 Por. P. Lombardia, w: *Código de Derecho Canónico*, red. P. Lombardia, Pamplona 2007; polskie tłumaczenie: *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, red. P. Majer, Kraków 2011, s. 81n.

5 Por. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (tekst. jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 2096) [dalej: KPA].

6 Por. R. Kędziora, *Dowód z dokumentu jako podstawowy środek dowodowy w postępowaniu administracyjnym*, w: *Dowodzenie w procesach cywilnych, gospodarczych i administracyjnych*, red. R. Sztymiler, M. Różański, Olsztyn 2014, s. 265.

7 Por. R. Kędziora, *Kodeks Postępowania administracyjnego. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2011, s. 419n.

8 Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (tekst. jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1360) [dalej: KPC].

9 Por. Ł. Błaszczak, *Metodologiczne podstawy teorii dowodów w postępowaniu cywilnym*, w: *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 16.

2. Świadkowie i ich zeznania

Termin „świadek” oznacza osobę, która może być wezwana do złożenia zeznań w procesie, w którym nie jest stroną. Nie nabywa ona zdolności procesowej w charakterze świadka, dopóki sędzia nie wezwie jej w tym charakterze w celu zeznania¹⁰.

Wyjaśnienia stron i świadków mają wartość dowodową, o ile sami zeznający są wiarygodni. Wiarygodność składających zeznania sędzia ocenia w oparciu o kryteria zewnętrzne, czyli świadectwa kwalifikacyjne wystawione przez proboszcza własnego osoby zeznającej oraz na podstawie argumentów zewnętrznych, to jest analizy zeznań i porównania ich z wyjaśnieniami innych zeznających w sprawie oraz innymi środkami dowodowymi zebranymi w ramach postępowania dowodowego¹¹.

O świadkach można mówić w znaczeniu potocznym i procesowym. W znaczeniu potocznym świadkiem jest osoba obecna przy sporządzaniu jakiegoś aktu prawnego lub przy jakimś innym wydarzeniu i mogąca udzielić informacji na temat owego zdarzenia. Świadkiem w znaczeniu procesowym, czyli ścisłym, jest osoba niebędąca stroną sporu, mogąca dostarczyć sędziemu obiektywnych informacji o faktach i okolicznościach mogących mieć wpływ na rozstrzygnięcie sprawy¹². Składanie zeznań przez świadków odbywa się pod kierunkiem sędziego¹³, który poprzez wydanie dekretu postanawia wezwać te osoby zgłoszone przez strony procesowe lub zgodnie z prawem promotora sprawiedliwości lub obrońcę węzła¹⁴, o ile występują w sprawie. Należy zwrócić uwagę, że prawodawca kościelny w kan. 1945 KPK bardzo mocno akcentuje zasadę, zgodnie z którą świadkiem może być każdy, o ile nie zabrania mu tego prawo.

¹⁰ R. Pajszczyk, *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, Poznań 2006, s. 41.

¹¹ J. Krajczyński, *Oświadczenia stron i zeznania świadków w sprawach o nieważność małżeństwa ob Exclusionem Indissolubilitatis*, „Prawo Kanoniczne” 57 (2014) 3, s. 55.

¹² R. Szychmiller, *Zeznania i świadkowie (kan. 1547–1573)*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 5, red. J. Krukowski, Poznań 2007, s. 198–228.

¹³ Por. kan. 1547 KPK.

¹⁴ Kan. 1434: „Jeśli prawo wyraźnie nie zastrzega inaczej:

1° ilekroć ustawa nakazuje, aby sędzia wysłuchał stron albo jednej z nich, należy również wysłuchać rzecznika sprawiedliwości i obrońcy węzła, jeżeli występują w procesie;

2° ilekroć wymagany jest udział strony, aby sędzia mógł coś zadecydować, udział rzecznika sprawiedliwości lub obrońcy węzła, którzy występują w sprawie, ma tę samą siłę”.

Sędzia zgodnie z kan. 1562 §1 KPK jest zobowiązany przypomnieć świadkowi, że ma poważny obowiązek mówić całą i samą prawdę. Celem tego przypomnienia ze strony sędziego jest zmobilizowanie świadka do mówienia prawdy. Takim dodatkowym motywem do mówienia prawdy ma być złożona przed zeznaniami przysięga¹⁵.

Zgodnie z myślą prawodawcy i normami zawartymi w kanonach 1564–1569 KPK należy zaznaczyć, że świadek winien swoje zeznania złożyć ustnie, bez korzystania z własnych notatek, winny mu być zadane pytania krótkie oraz przystosowane do jego poziomu inteligencji, a także niesugerujące odpowiedzi i niepodchwytliwe. Zeznania świadków spisane wiernie przez notariusza na końcu składania zeznań powinny być świadkowi odczytane, aby ten mógł nanieść stosowną korektę.

Warto zwrócić uwagę na zapis art. 202 instrukcji *Dignitas connubii*¹⁶, w którym jest wyraźnie zaznaczone, że zeznanie jednego świadka nie może być pełnym dowodem, chyba że chodzi o świadka kwalifikowanego, który zeznaje o sprawach dokonanych z urzędu, albo okoliczności rzeczy i osób sugerują inaczej. Jest to zarówno powtórzenie za kodeksem kan. 1573 oraz przywołanie łacińskiej sentencji *unus testis, nullus testis*. Prawo nie zabrania powoływania na świadków osób będących świadkami kwalifikowanymi (którymi mogą być np. biskup lub proboszcz), jednakże w znacznej mierze strony powołują na świadków ludzi z kręgu swojej najbliższej rodziny i znajomych. Wobec tego sędzia nie może ograniczyć się tylko do jednego świadka, ale winien domagać się od stron, zwłaszcza strony powodowej, przedstawienia listy świadków, którzy będą zeznawać w sądzie. Prawo nie podaje liczby świadków, można jednak przyjąć, że z zeznań już trzech świadków sędziowie wotujący są w stanie dojść do pewności moralnej¹⁷.

Należy w tym miejscu również zwrócić uwagę, że świadkowi przysługuje prawo zarówno odmowy składania zeznań, jak i prawo odmowy udzielenia odpowiedzi na konkretne pytanie. Stanowi o tym zarówno kodeks postępowania cywilnego, jak i kodeks prawa kanonicznego. Jest jednak zasadnicza różnica pomiędzy tymi kodeksami. Kodeks postępowania cywilnego w art. 261 w dwóch paragrafach okre-

¹⁵ R. Pajszczyk, *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, dz cyt., s. 53n; por. kan. 1562 §2 KPK.

¹⁶ Zob. Pontificium Consilium de Legum Textibus, *Instructio servanda a tribunalis dioecesis et interdioecesis in pertractandis causis nullitatis matromonii (Dignitas connubii)*, „Communicationes” 37 (2005), s. 11–92 [dalej: *Dignitas connubii*].

¹⁷ T. Rozkrut, *Dowody*, w: *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 277n.

śla zasady, kiedy świadek może z tego prawa skorzystać. Art. 261 §1 stanowi, że z prawa do odmowy złożenia zeznań może skorzystać: drugi z małżonków stron, ich wstępnych, zstępnych i rodzeństwa oraz powinowatych w tej samej linii lub stopniu, jak również osób pozostających ze stronami w stosunku przysposobienia. Przepis ten nie ma pokrycia w kodeksie prawa kanonicznego. Wynika z tego, że najbliższa rodzina winna stawić się na przesłuchanie w celu złożenia swoich zeznań. Podobieństwo dotyczy jedynie drugiego paragrafu. Kan. 1548 §2 pkt.2 określa powód, który umożliwiłby świadkowi odmowę złożenia zeznań. Analogiczną zasadę podaje art. 261 §2 KPC¹⁸. Zarówno prawodawca kościelny, jak i państwowy zabezpieczają dobro osobiste i dobro innych ludzi, którzy poprzez zeznania świadka mogą ponieść szkodę. Jednak odmowę odpowiedzi na zadane pytanie może uzasadniać tylko realna możliwość odpowiedzialności karnej¹⁹.

3. Psychologia w służbie sędziego

Sam sędzia nie ma specjalistycznej wiedzy z zakresu psychologii. W toku studiów specjalistycznych z prawa kanonicznego są wyznaczone zajęcia z zakresu psychologii, ale mają one służyć opanowaniu zagadnienia niezdolności stron do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich. Kanon 1680 KPK mówi o konieczności powołania biegłego w sprawach dotyczących impotencji lub braku zgody spowodowanej chorobą psychiczną. Jak podaje Piotr Majer w komentarzu do Kodeksu Prawa Kanonicznego: „choroba psychiczna nie zawsze jest zauważalna w momencie zawierania małżeństwa, stąd konieczne jest odwołania się do biegłych, którzy zgodnie z profesjonalnymi regułami zbadają osobę chorą oraz jej zachowanie, zwłaszcza poprzedzające zawarcie małżeństwa, jak i w czasie jego celebrowania oraz po jego zawarciu. Do biegłych psychologów należy wydanie opinii o istnieniu choroby, jej uleczalności, skutkach, stopniu, wpływie na konsens małżeński. Ale już do sędziego należy ocena ekspertyzy biegłych w świetle całości

¹⁸ Art. 261 §2 KPC: „Świadek może odmówić odpowiedzi na zadane mu pytanie, jeżeli zeznanie mogłoby narazić jego lub jego bliskich, wymienionych w paragrafie poprzedzającym, na odpowiedzialność karną, hańbę lub dotkliwą i bezpośrednią szkodę majątkową albo jeżeli zeznanie miało być połączone z pogwałceniem istotnej tajemnicy zawodowej. Duchowny może odmówić zeznań co do faktów powierzonych mu na spowiedzi”.

¹⁹ Por. B. Kaczmarek-Templin, *Dowód z zeznań świadków*, w: *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. E. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 456.

akt procesowych”²⁰. Sam biegły psycholog jest źródłem dowodowym, a jego opinia jest środkiem dowodowym. Obowiązek zwrócenia się do biegłego o jego opinię w sprawie jest istotny, o ile zachodzi potrzeba stwierdzenia okoliczności mającej istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy i aby to ustalić, konieczne jest zwrócenie się do osoby mającej kompetencje w danej materii przedmiotowej²¹.

Przechodząc do samych wskazań poczynionych przed naukowców z zakresu psychologii, jak i samych psychologów zajmujących się zeznaniami świadków, warto w tym miejscu wspomnieć Pierre’a Simona de Laplace’a. Podzielił on świadków na cztery grupy, dla odróżnienia zeznań prawdziwych, stanowiących wierne odzwierciedlenie obiektywnej rzeczywistości od zeznań nieszczerych, będących rzetelnymi w przekonaniu składającego je świadka, subiektywnie prawdziwymi. Według de Laplace’a to zeznania:

1. prawdziwe i szczerze – są obiektywnie prawdziwe i według świadka wiernie odzwierciedlają rzeczywistość;
2. nieprawdziwe i nieszczerze – czyli obiektywnie fałszywe, złożone przez świadka świadomie dążącego do przekazania informacji niezgodnie z rzeczywistością, z jego wewnętrznym przekonaniem o stanie rzeczy;
3. obiektywnie nieprawdziwe, ale szczerze – w tym przypadku świadek chce mówić prawdę i jest przekonany, że przekazuje prawdziwy obraz wydarzeń, jednak treść wypowiedzi świadka jest niezgodna z rzeczywistością w wyniku błędu, zapomnienia, wpływu czynników zakłócających pamięć;
4. obiektywnie prawdziwe, lecz subiektywnie nieprawdziwe – występują stosunkowo rzadko, są to zeznania, w których świadek chce skłamać i jest o tym przekonany, mimo to przekazuje informacje obiektywnie prawdziwe, zgodne z rzeczywistym przebiegiem zdarzeń.

Zeznania mogą się różnić od rzeczywistego przebiegu zdarzeń albo na skutek świadomego, intencjonalnego fałszowania przez świadka, albo na skutek błędu będącego wynikiem oddziaływania zmiennych zakłócających procesy postrzegania, przechowywania lub odtwarzania spostrzeżeń²². Warto dlatego pamiętać o ewentualnych zaburzeniach zapamiętywania. Poczucie trudności zapamiętywania jest związane z zaburzeniami koncentracji uwagi. Złe zapamiętanie pewnych faktów

²⁰ J. Calvo-Álvarez, w: *Código de Derecho Canónico*, dz. cyt., polskie tłumaczenie: red. P. Majer, *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, dz. cyt., s. 1260.

²¹ Por. Z. Marten, *Psychologia zeznań*, Warszawa 2012, s. 68.

²² Por. B. Wojciechowski, *Analiza i ocena zeznań świadków*, dz. cyt., s. 27n.

może wiązać się z faktem, że w danym momencie osoba była skoncentrowana na czymś innym lub zbyt rozproszona, aby mogła dobrze zapamiętać dany fakt²³.

Kolejnym istotnym elementem składającym się na autentyczność zeznań świadka jest jego prawdomówność lub skłonność do kłamstwa. Choć współczesna psychologia może jeszcze niewiele powiedzieć na ten temat, to są znane niektóre objawy i przejawy tego zachowania, ale nie zna ona jego mechanizmów²⁴. Niektóre źródła jako pomoc w zrozumieniu działania kłamcy podpowiadają, że jedną z metod kłamców jest odwracanie uwagi od pytania, często w formie ataku: „Nie wierzę, że mnie o to podejrzewasz! Jak możesz zadawać mi takie pytania?!”. Innym sposobem jest powoływanie się na swoją nieposzlakowaną opinię: „Zapytaj moich przyjaciół/rodziców! Bóg mi świadkiem! Przysięgam na Boga”²⁵. Psychologia wymienia dwie metody badania kłamstwa: metoda skojarzeń (asocjacji) i metoda reprodukcji. Metoda skojarzeń wychodzi z założenia, że będąc w stanie silnego napięcia psychicznego, w chwili postrzegania zapamiętujemy niektóre szczegóły, których przywołanie w chwili przesłuchania może pomóc skojarzyć z nimi fakty, których świadek nie pamięta. Metoda reprodukcji polega na przedłożeniu świadkowi historyjki (opowiadania), która zawiera zarówno pewne charakterystyczne (oryginalne) informacje z badanego zdarzenia, jak i informacje neutralne (nazywane buforowymi). Po pewnym czasie prosi się badanego o pamięciowe odtworzenie tej historyjki. Gotowość do ukrycia prawdy mierzona jest liczbą informacji krytycznych – podanych w historyjce i zgodnych z dotychczasową wiedzą dochodzeniową w tej sprawie²⁶.

Zupełnie innym problemem, z jakim może się zetknąć sędzia, przesłuchując świadka, jest sytuacja, kiedy świadek jest pod wpływem alkoholu lub innych środków odurzających. Powszechnie wiadomo, że taka osoba nie ma pełnej świadomości tego, co mówi, więc wartość takich zeznań jest wątpliwa. Tutaj również z pomocą w zrozumieniu zagadnienia wiarygodności zeznań pod wpływem tych środków przychodzi prawodawca państwowy. W art. 171 § 7 kodeksu postępowania karnego możemy przeczytać, że „wyjaśnienia, zeznania oraz oświadczenia złożone w warunkach wyłączających swobodę wypowiedzi lub uzyskane wbrew zakazom

²³ Por. J. Aleksandrowicz, *Zaburzenia nerwicowe, zaburzenia osobowościowe i zachowania dorosłych (według ICD-10)*, Kraków 1998, s. 32.

²⁴ Por. Z. Marten, *Psychologia zeznań*, dz. cyt., s. 200.

²⁵ Por. <http://www.psychologiawygladu.pl/2015/10/jak-analizowac-wypowiedzi-pod-katem.html> (2.02.2018).

²⁶ Por. Z. Marten, *Psychologia zeznań*, dz. cyt., s. 202n.

wymienionym w § 5 nie mogą stanowić dowodu”²⁷. Cytowany paragraf 5 mówi, że nie można stosować żadnych środków mogących wpłynąć na procesy psychiczne. Wspomnianą zasadę prawną można zastosować także w procesie kanonicznym. O ile w kodeksie postępowania karnego prawodawca państwowy mówi o zakazie stosowania tych środków wobec osoby zeznającej, podobnie może być, jeśli osoba sama wprowadzi się w stan powodujący zakłócenie jej zdolności psychologicznych, a przez to uniemożliwi jej złożenie wiarygodnych zeznań.

Ocenie podczas przesłuchania świadka podlega nie tylko przekaz werbalny, ale również ten niewerbalny. Należy zwrócić uwagę na zachowanie świadka, ponieważ zaangażowanie emocjonalne będzie zależało od intensywności i rodzaju doznań towarzyszących obserwacji zdarzenia, co ma związek z różnym emocjonalnym przeżywaniem przestępstw. Warto jednak pamiętać, że nie można przeceniać tego czynnika, gdyż nie każda osoba musi manifestować swoje uczucia, zaś zeznania szczerze i prawdziwe mogą pochodzić od osoby z pozoru całkowicie pozbawionej emocji. Elementem, na który należy również zwrócić uwagę, jest ton głosu świadka. Wskazówką mówiącą o ewentualnej nieszczerości świadka są pauzy – zbyt długie i zbyt częste, niezdecydowanie przy rozpoczynaniu odpowiedzi na pytanie oraz błędy językowe. Te ostatnie mogą zawierać różnego rodzaju typu dźwięku (jak np. „hmmmm”, „eee”, „aaa”). Symptomami ukrywania informacji mogą być liczne przejęzyczenia, tyrady, głośniejsza i szybsza mowa, podniesiony ton głosu i tłumione ekspresje. Świadcowie zeznający szczerze nie kontrolują zachowania, odpowiadają na zadawane pytania bezpośrednio i w szybkim tempie, bez dłuższych pauz na zastanowienie się. U osób zeznających szczerze, a dość impulsywnych, widoczne są silne objawy mimiczne i gestykulacja, świadek w ten sposób demonstruje np. wielkość przedmiotów, osób, wyraża się bez zahamowań, używając często żargonu czy języka potocznego, poddaje się wspomnieniom²⁸.

4. Wartość dowodowa zeznań

W praktyce sądowej zeznania świadków są wykorzystywane powszechnie i stanowią jeden z podstawowych środków dowodowych. Zgodnie z treścią przepisów

²⁷ Ustawa z dn. 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1987).

²⁸ Por. E. Gruza, *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009, s. 185–187.

regulujących procedurę organy procesowe w toku postępowania mają obowiązek przeprowadzenia wszechstronnej i dogłębnej analizy dowodów, w tym relacji świadków²⁹.

Istotność znaczenia faktów należy rozumieć dwojako, ponieważ fakty powinny dotyczyć przedmiotu procesu oraz mieć znaczenie prawne. Tym samym należałoby je powiązać z samym pojęciem podstawy faktycznej powództwa. Przepis art. 187 §1 pkt 2 KPC wymaga przytoczenia okoliczności faktycznych uzasadniających żądanie. W ramach zagadnienia przedmiotu dowodu warto odnieść się także do terminu „fakt sprawy”, który obejmuje fakt główny oraz fakt dowodowy. Przez fakt główny należy rozumieć okoliczność, która ma być udowodniona w wyniku dowodzenia procesowego. Natomiast fakt dowodowy to okoliczność, która stanowi podstawę wniosku o fakcie głównym lub o innym fakcie dowodowym³⁰.

Dowód ze świadków obecny jest od najdawniejszych czasów w procesie sądowego dochodzenia do prawdy³¹. Sędzia, oceniając zeznania, zażądawszy w razie potrzeby świadectw kwalifikacyjnych, powinien wziąć pod uwagę:

- stan osoby oraz poważanie, jakim ona się cieszy;
- czy świadek zeznał na podstawie własnej wiedzy, nabytej głównie w wyniku własnych spostrzeżeń i słyszenia na własne uszy, czy tylko opierając się na swoich przypuszczeniach, pogłoskach lub wiadomościach przekazywanych przez innych;
- czy świadek w swoich zeznaniach jest stały i konsekwentny, czy zmienny, niepewny lub chwiejny;
- czy zeznanie świadka jest odosobnione, czy też zostało potwierdzone zeznaniami współświadków lub argumentami dostarczonymi przez inny środek dowodowy³².

Obowiązkiem świadka jest wyznanie całej prawdy, co do której ma wiedzę będącą przedmiotem prowadzonego dochodzenia. Obowiązek ten dotyczy sytuacji, w której sędzia przeprowadza przesłuchanie zgodnie z prawem i na temat danej kwestii spornej. Jest oczywiste, że świadek może zeznać tylko tę prawdę, którą poznał przy pomocy własnych zmysłów. Jego powinnością nie jest wyrażanie opi-

²⁹ B. Wojciechowski, *Analiza i ocena zeznań świadków*, dz. cyt., s. 219.

³⁰ Ł. Błaszczak, *Metodologiczne podstawy teorii dowodów w postępowaniu cywilnym*, dz. cyt., s. 16n.

³¹ R. Pajszczyk, *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, dz. cyt., s. 9.

³² T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według kodeksu Jana Pawła II*, t. 4, Olsztyn 1990, s. 273.

nii, wyciąganie wniosków, ale tylko przedstawianie faktów, które widział, i zdań, które słyszał³³.

Sędziemu może być trudno ocenić wiarygodność świadka, korzystając nawet z dostępnych mu środków, jak wspomniana opinia otrzymana od proboszcza. W takim przypadku z pomocą mogą przyjść narzędzia, które ofiarowuje mu psychologia. Sędzia prowadzący proces, jak podpowiada literatura psychologiczna, może poprzez zadawanie odpowiednich pytań przekonać się o wiarygodności świadka³⁴.

5. Pewność moralna

Zgodnie z kan. 1608 §1, aby wydać wyrok, sędzia winien osiągnąć pewność moralną. Wspomniany kanon stanowi, że „do wydania jakiegokolwiek wyroku wymaga się u sędziego wewnętrznej moralnej pewności co do sprawy, która ma być rozstrzygnięta wyrokiem”. Z przytoczonej normy wynika, że najważniejszym warunkiem wydania wyroku jest osiągnięcie pewności moralnej. Ma ona polegać na wewnętrznym przekonaniu pojedynczego sędziego, jak i każdego członka kolegium sędziowskiego o prawdziwości lub fałszywości faktów³⁵. Jak podaje w komentarzu do tego kanonu Carmelo De Diego-Lora, pewność moralna, jaką winien nabyć sędzia, nie jest pewnością fizyczną czy metafizyczną. Nie może to być również prawdopodobieństwo czy subiektywne przekonanie. Pewność moralna powinna opierać się na prawach logiki i etyki, rządzących ludzkim postępowaniem. Wskazuje również, że pewność nie może wypływać z prywatnych informacji uzyskanych przez sędziego³⁶.

W kolejnym paragrafie tego kanonu czytamy, że wspomnianą już pewność moralną sędzia ma wypracować na podstawie zebranych w sprawie faktów i dowodów³⁷. Jednym z takich dowodów są dowody otrzymane z zeznań świadków powołanych przez strony procesowe lub samego sędziego z urzędu.

33 R. Pajszczyk, *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, dz. cyt., s. 51n.

34 Por. E. Gruza, *Psychologia sądowa dla prawników*, dz. cyt., s. 173.

35 Por. R. Szytchmiller, *Zeznania i świadkowie (kan. 1547-1573)*, dz. cyt., s. 267.

36 J. De Diego-Lora, w: *Código de Derecho Canónico*, dz. cyt., polskie tłumaczenie: *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, red. P. Majer, dz. cyt., s. 1206.

37 Kan. 1608 § 2: tę pewność sędzia winien czerpać z faktów i dowodów.

6. Prawda obiektywna a pewność moralna sędziego

O dążeniu do osiągnięcia i poznania prawdy obiektywnej mówi zarówno prawodawca kościelny, jak i prawodawca państwowy. W art. 7 KPA czytamy: „w toku postępowania organy administracji publicznej stoją na straży praworządności, z urzędu lub na wniosek stron podejmują wszelkie czynności niezbędne do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli”. Warto zauważyć, że zgodnie z tą zasadą organ rozstrzygając sprawę, nie może poprzestać na dowodach dostarczonych przez stronę postępowania, ale z urzędu może i powinien podejmować działania mające na celu zebranie materiału dowodowego w sprawie, wyjaśniającego wszystkie okoliczności faktyczne.

Magisterium Kościoła podkreśla, że w procesie o nieważność małżeństwa chodzi o prawdę obiektywną. Winna być ona we wszystkich procesach kościelnych „od początku aż do wyroku, podstawą, matką i prawem sprawiedliwości”. Prawda obiektywna to odkrycie, rozpoznanie i zwerbalizowanie faktycznego stanu rzeczy. Normy procesu o nieważność małżeństwa bazują na przekonaniu, że można dojść do tej prawdy³⁸.

Kanoniczno-procesowe pojęcie pewności moralnej dotyczy użycia naturalnej zdolności przy ocenie wszystkiego, co zostało przedstawione i udowodnione w procesie³⁹. Wyrok wydany na podstawie osiągniętej pewności moralnej musi być oparty na szczegółowym dochodzeniu, które jest możliwe dzięki uzyskanym środkom dowodowym. Celem zatem postępowania dowodowego jest dojście do prawdy, do której ze swej istoty mają prowadzić środki dowodowe. Dlatego też sędzia nie może ogłosić wyroku, dopóki nie zostanie ustalony stan faktyczny na podstawie całego materiału dowodowego ujawnionego w postępowaniu⁴⁰.

Proces kanoniczny stanowi skuteczny i adekwatny środek poznania prawdy. Prawda wyrażona w wyroku sądowym cieszy się domniemaniem prawdy obiektywnej, stanowi prawdę prawną i zarazem prawdę moralną, jako że sędzia ma orzekać w oparciu o uzyskaną pewność moralną. Celem poszukiwania procesowego nie

³⁸ K. Mierzejewski, *Poszukiwanie prawdy obiektywnej a pewność moralna sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*, „Prawo Kanoniczne” 56 (2013) 1, s. 142.

³⁹ K. Mierzejewski, *Poszukiwanie prawdy obiektywnej a pewność moralna sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*, dz. cyt., s. 144.

⁴⁰ R. Pajszczuk, *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, dz. cyt., s. 21.

jest zatem jakakolwiek znajomość prawdy na temat spornych faktów, lecz zdobycie pewności moralnej opartej na pewnym poznaniu. W skład pojęcia pewności moralnej wchodzi następujące elementy: stopień pewności, źródła pewności oraz sposób uzyskania owej pewności. Tylko pewność moralna gwarantuje sędziemu to, że poznał on prawdę na temat osądzanego faktu sumiennie i zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa⁴¹. W komentarzu do art. 247 DC możemy przeczytać, że jest to stan pewności moralnej charakteryzujący się wykluczeniem wszelkiej uzasadnionej, a więc roztropnej wątpliwości. Instrukcja w kwestii pewności moralnej stwierdza, że aby sędzia mógł orzec nieważność małżeństwa, winien mieć pewność moralną co do jego nieważności (por. art. 247 § 5 DC)⁴².

Ważną wskazówkę odnośnie do osiągnięcia pewności moralnej podaje papież Pius XII. Wskazuje on, że z reguły wystarcza minimalny stopień pewności moralnej, czyli wystarcza, że rzeczywiście ma się (prawdziwą) pewność moralną obiektywną, tzn. że została wykluczona jakakolwiek rozumna wątpliwość co do prawdy. Sędzia, raz się o tym upewniwszy, z reguły nie powinien szukać wyższego stopnia pewności⁴³. Pewność moralna w znaczeniu kanoniczno-procesowym to pewność, która też zarazem nie wyklucza w sposób absolutny, że może być inaczej⁴⁴. W kwestiach małżeńskich, gdy sędzia nie potrafi nabyć moralnej pewności, nie powinien kierować się ideą fałszywie pojętego współczucia⁴⁵.

Sędziowskie zadanie poszukiwania prawdy polega głównie na takim postępowaniu, aby doprowadzić do pełnego naświetlenia przedmiotu, którego dotyczy wątpliwość prawna i by ocena intelektualna zawarta w wyroku była zgodna z prawdą. Prawda materialna nakłada na sędziego obowiązek takiego działania w ramach swoich uprawnień, które doprowadzi do wydania orzeczenia zgodnego z obiektywną rzeczywistością, czyniąc nadto zadość sprawiedliwości i słuszności⁴⁶.

41 S. Pikus, *Niezawistość sędziego kościelnego*, Lublin–Sandomierz 2009, s. 179n., por. art. 247 DC.

42 Por. W. Wenz, *Decyzja sędziego*, w: *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, dz. cyt., s. 327n.

43 Pius XII, *Allocutio ad Prealatos Sacrae Romanae Rotae*, 1 X 1942, „Acta Apostolicae Sedis” 34 (1942), s. 338–343.

44 A. Brzemia-Bonarek, *Dopuszczalność dowodów zdobytych w sposób niegodziwy w kanonicznym procesie o nieważność małżeństwa*, dz. cyt., s. 31.

45 J. Krzywkowska, M. Krzywkowska, *Wymóg pewności moralnej u sędziego orzekającego w sprawach o nieważność małżeństwa*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 1, red. R. Sztymiler, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012, s. 139.

46 S. Pikus, *Niezawistość sędziego kościelnego*, s. 178n.

Nie wystarczy prawdopodobieństwo nieważności czy też przewaga dowodów i poszlak wskazujących na nieważność zawartego małżeństwa nad przesłankami na korzyść węzła małżeńskiego. Pewność moralna, którą musi uzyskać sędzia wyrokujący za nieważnością zawartego małżeństwa, nie musi jednak zawsze być zgodna z prawdą obiektywną. Może się przecież zdarzyć, że np. jedna ze stron procesu oraz świadkowie będą świadomie kłamać. Wówczas sędzia, wprowadzony w błąd, choć osiągnie w sumieniu moralną pewność, nie wyda wyroku zgodnego z prawdą obiektywną⁴⁷.

Prawodawca kodeksowy wyraźnie preferuje zasadę swobodnej oceny dowodów przez sędziego. Nie ma to jednak nic wspólnego z dowolnością, gdyż swobodna ocena sędziego jest wypadkową znajomości przepisów prawa, wiedzy naukowej, zasad logiki, prawnego sumienia i doświadczenia życiowego⁴⁸. Dlatego tak ważne jest niepoprzestawanie na już zdobytej wiedzy, ale ciągłe jej pogłębianie, bo mimo iż przepisy pozostają niezmiennie, to jednak realia życia współczesnego człowieka ciągle się zmieniają.

Podsumowanie

Poszukiwanie prawdy obiektywnej, a przez to dojście do osiągnięcia przez sędziego pewności moralnej jest niełatwym zadaniem. Sędzia, który ma ocenić wiarygodność materiału dowodowego, a w tym także zeznań powołanych świadków, musi korzystać z dostępnych narzędzi, jakie daje mu m.in. współczesna psychologia. Nie chodzi tu tylko o sam fakt zasięgnięcia opinii biegłego, która najczęściej dotyczy procesujących się stron. Ważne jest również samokształcenie się sędziego. Najnowsze badania psychologów z zakresu relacji interpersonalnych mogą służyć sędziemu za dodatkowe narzędzie służące do oceny wiarygodności świadka. Ważny wydaje się również osobisty kontakt sędziego z przesłuchiwaną osobą, co pozwoli mu na ocenę wiarygodności świadka poprzez obserwacje zachowania świadka podczas odpowiadania na pytania. Nie może przecież sędzia założyć z góry złej woli świadka, zaś złożonych zeznań oceniać jako fałszywe. Sędzia, dokonując oceny zeznań świadków, powinien porównać je z innymi zeznaniami,

47 K. Mierzejewski, *Poszukiwanie prawdy obiektywnej a pewność moralna sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*, dz. cyt., s. 138.

48 Por. R. Sztymchmiller, *Zeznania i świadkowie (kan. 1547–1573)*, dz. cyt., s. 268.

jak i pozostałymi dowodami – w ten sposób może się przekonać o prawdomówności świadka.

Wydaje się rzeczą praktyczną sporządzanie notatek po przesłuchaniach świadków, w których przesłuchujący może zanotować nietypowe zachowanie świadka, jak np. częsta zmiana wersji wydarzeń, o które jest pytany, czy jakieś nerwowe ruchy, jak choćby wiercenie się na krześle lub unikanie kontaktu wzrokowego z przesłuchującym. Taka notatka dostarczona sędziom trybunału pozwoli lepiej ocenić wartość dowodową zeznań takiego świadka.

Należy pamiętać, że przedstawione zagadnienia z zakresu psychologii służą jedynie wskazaniu kierunku indywidualnego poszukiwania przez sędziego wiedzy odnośnie do wiarygodności świadków. Dzisiejsza psychologia daje odpowiednie narzędzia, aby sędzia umiał ocenić wiarygodność drugiego człowieka na podstawie jego mowy i ruchów ciała, a więc komunikacji werbalnej i niewerbalnej. Poruszona tu problematyka związana z zeznaniami świadków ma skłonić do refleksji na ich zeznaniach, gdyż to zeznania świadków ostatecznie służą sędziom do wypracowania wymaganej prawem pewności moralnej.

Składana na początku zeznań przysięga prawdomówności może wpłynąć na osobę świadka. Jednakże, jeśli świadek przychodząc na złożenie zeznań został np. pouczony przez jedną ze stron, co ma mówić, przysięga okaże się pustymi słowami, a świadek zezna to, o co został poproszony.

SUMMARY

Witnesses' testimony and moral certainty of the judge in cases regarding the nullity of marriage

The judge passes a sentence in the canonic proces after gaining so called „moralis certitudo (moral certainty). One of the elements that the judge uses in gainig the moral certainty is the body of evidence collected in the canonic proces, for instance testimony of witnesses. Witnesses are called on the grounds of calling decree which is issued by the leading judge. Interrogation of witnesses is based on a set of previously prepared questions. The aim is to gain proper information. A very important issue that influences the moral certainty of the judge are not only the answers of the witness but also the form of the answers. They can cotribute a lot to the case. Modern psychology has instruments that can verify honesty and truthfulness of the testimony That is why the final assesment of all the evidence is

the responsibility of the leading judge and all the body of judges which is responsible for the sentence. Difficulty in gaining the moral certainty can be that the judge gains the moral certainty but the deliberate missinforming by the witness can cause that the judge do not gain unbiased truth.

Keywords: proficient, moral certainty, psychology, judge, witness

Zeznania świadków a pewność moralna sędziego w sprawach o nieważność małżeństwa

Sędzia wydaje wyrok w procesie kanonicznym po uzyskaniu przez siebie tzw. *moralis certitudo* (pewność moralna). Jednym z elementów służącym sędziemu w uzyskaniu pewności moralnej są zbierane w toku procesowym materiały dowodowe, wśród których są m.in. zeznania świadków. Świadkowie są powoływani na podstawie wydanego przez sędziego prowadzącego dekretu powołującego. Przesłuchanie świadków odbywa się na podstawie przygotowanych pytań w celu uzyskania odpowiednich informacji dotyczących sprawy. Istotnym zagadnieniem wpływającym na uzyskanie przez sędziego pewności moralnej są odpowiedzi świadka na poszczególne pytania jak i forma udzielania odpowiedzi na te pytania, które mogą wiele wnieść do sprawy. Współczesna psychologia dysponuje narzędziami pozwalającymi na pewną weryfikację prawdomówności i szczerości składanych przez świadków zeznań. Dlatego . Jednak ostateczna ocena całego materiału dowodowego należy do sędziego prowadzącego oraz całego kolegium sędziowskiego wydającego wyrok w tej sprawie. Trudność w dojściu do pewności moralnej przez sędziego może polegać na tym iż sędzia pewność moralną osiągnie, lecz poprzez świadome wprowadzenie w błąd przez świadka może spowodować, że sędzia nie dojdzie do poznania prawdy obiektywnej. Słowa kluczowe: biegły, pewność moralna, psychologia, sędzia, świadek

BIBLIOGRAFIA:

1. Aleksandrowicz J., *Zaburzenia nerwicowe, zaburzenia osobowościowe i zachowania dorosłych (według ICD-10)*, Kraków 1998.
2. Błaszczak Ł., *Metodologiczne podstawy teorii dowodów w postępowaniu cywilnym*, w: *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, sw. 1–40.
3. Brzemia-Bonarek A., *Dopuszczalność dowodów zdobytych w sposób niegodziwy w kanonicznym procesie o nieważność małżeństwa*, Katowice 2007.

4. *Codex Iuris Canonici auctoritas Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984.
5. *Código de Derecho Canónico*, red. P. Lombardia, Pamplona 2007; polskie tłumaczenie: *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, red. P. Majer, Kraków 2011.
6. Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009.
7. <http://www.psychologiawygladu.pl/2015/10/jak-analizowac-wypowiedzi-pod-katem.html> (02.02.2018).
8. Jagodziński H., *Kanonizacja prawa cywilnego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 3 (2004), s. 355–365.
9. Kaczmarek-Templin B., *Dowód z zeznań świadków*, w: *Dowody w postępowaniu cywilnym*, red. Ł. Błaszczak, K. Markiewicz, E. Rudkowska-Ząbczyk, Warszawa 2010, s. 442–481.
10. Kędziora R., *Dowód z dokumentu jako podstawowy środek dowodowy w postępowaniu administracyjnym*, w: *Dowodzenie w procesach cywilnych, gospodarczych i administracyjnych*, red. R. Sztymmler i M. Różański, Olsztyn 2014, s. 265–275.
11. Kędziora R., *Kodeks Postępowania administracyjnego, Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2011.
12. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 2096).
13. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1360)
14. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1987)
15. Krajczyński J., *Oświadczenia stron i zeznania świadków w sprawach o nieważność małżeństwa ob Exclusionem Indissolubilitatis*, „Prawo Kanoniczne” 57 (2014) 3, s. 41–63.
16. Krzywkowska J., Krzywkowska M., *Wymóg pewności moralnej u sędziego orzekającego w sprawach o nieważność małżeństwa*, w: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, red. R. Sztymmler, J. Krzywkowska, Olsztyn 2012.
17. Marten Z., *Psychologia zeznań*, Warszawa 2012.
18. Mierzejewski K., *Poszukiwanie prawdy obiektywnej a pewność moralna sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*, „Prawo Kanoniczne” 56 (2013) 1, s. 137–152.
19. Pajszczyk R., *Dowód ze świadków w postępowaniu kanonizacyjnym, studium historyczno-prawne*, Poznań 2006.

20. Pawluk T., *Prawo kanoniczne według kodeksu Jana Pawła II*, t. 4, Olsztyn 1990.
21. Pikus S., *Niezawisłość sędziego kościelnego*, Lublin–Sandomierz 2009.
22. Pius XII, *Allocutio ad Prealatos Sacrae Romanae Rotae*, 1 X 1942, „Acta Apostolicae Sedis” 34 (1942), s. 338–343.
23. Pontificium Consilium de Legum Textibus, *Instructio servanda a tribunalis dioecesianis et interdioecesianis in pertractandis causis nullitatis matromonii (Dignitas connubii)*, „Communicationes” 37 (2005), s. 11–89.
24. Rozkrut T., *Dowody*, w: *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 229–296.
25. Sztymmler R., *Świadkowie i zeznania (kan. 1547–1573)*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 5, red. J. Krukowski, Poznań 2007, ss. 123–315.
26. Wenz W., *Decyzja sędziego*, w: *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 325–351.
27. Wojciechowski B., *Analiza i ocena zeznań świadków*, Sopot 2016.